

CRISE E PRECARIZACIÓN DA VIDA

Sobre a descomposición do estado do benestar

Pepe Arias Taboada
Traballador social colexiado n.º 3429
<https://www.linkedin.com/in/pepe-arias-taboada-743073167/>

RESUMO

Asistimos a unha mudanza das condicións de vida das poboacións. Os recortes no estado do benestar xeran espazos de autonomía que os movementos sociais aproveitan para debullar alternativas, dende a comprensión crítica deste momento histórico, marcado no eido económico polo que se vén en chamar financiarización económica, que lles afectou en diferentes niveis aos países da Unión Europea. Moitos destes elementos teñen unha vinculación co traballo social, ao atender necesidades e mesmo levar a cabo prácticas que buscan mellorar a calidade de vida das persoas.

No presente traballo facemos unha revisión bibliográfica dalgúns autores e publicacións que veñen reflexionando sobre estas cuestións dende diferentes ópticas das ciencias sociais. Esta publicación deixa fóra unha segunda parte do traballo na que se reflexiona sobre o papel que xogan os movementos sociais na articulación de espazos de autonomía social que palíen as consecuencias da crise económica diante dos sectores que sofren as consecuencias da exclusión.

PALABRAS CLAVE:

Crise, precariedade, financiarización, estado do benestar, alternativas

RESUMEN

Asistimos a un cambio de las condiciones de vida de las poblaciones. Los recortes en el Estado del Bienestar generan espacios de autonomía que los movimientos sociales utilizan para desgranar alternativas, desde la comprensión crítica de este momento histórico, marcado en el campo económico por lo que se ven en llamar financiación económica, que afectó en diferentes niveles a los países de la Unión Europea. Muchos de estos elementos tienen una vinculación con el Trabajo Social, al atender necesidades e incluso llevar a cabo prácticas que buscan mejorar la calidad de vida de las personas.

En el presente trabajo hacemos una revisión bibliográfica de algunos autores y publicaciones que han reflexionado sobre estas cuestiones desde diferentes ópticas de las ciencias sociales. Esta publicación deja fuera una segunda parte del trabajo en la que se reflexiona sobre el papel que juegan los movimientos sociales en la articulación de espacios de autonomía social que palién las consecuencias de la crisis económica delante de los sectores que sufren las consecuencias de la exclusión.

PALABRAS CLAVE:

Crisis, Precariedad, Financiarización, Estado del Bienestar, Alternativas

ABSTRACT

We are witnessing a change in the living conditions of the populations. The cutbacks in the welfare state generate spaces of autonomy that the social movements use to break down alternatives, from the critical understanding of this historical moment, marked in the economic field by what is seen in call financialization That affected the countries of the European Union at different levels. Many of these elements have a connection with Social Work, in meeting needs and even carrying out practices that seek to improve the quality of life of people.

In this paper we do a bibliographical review of some authors and publications that have reflected on these issues from different perspectives of the Social Sciences. This publication leaves out a second part of the work that reflects on the role played by social movements in the articulation of spaces of social autonomy that alleviate the consequences of the economic crisis in front of the sectors that suffer the consequences of exclusion.

KEY WORDS:

Crisis, Precariousness, Financialization, Welfare State, alternatives

NOTA DO AUTOR

O presente artigo é dunha adaptación de *Crise e precarización da vida. Descomposición do estado do benestar e alternativas dende os movementos sociais*, o traballo fin de grao que presentei no curso 2014-2015 na Escola Universitaria de Traballo Social (EUTS) da USC.

1. INTRODUCCIÓN

Aínda que pola implosión do franquismo esta dinámica non chegará ao Estado español ata 1963, a partir de 1945 instauráronse progresivamente en Europa tras a Segunda Guerra Mundial sistemas proteccionistas para a cidadanía que foron desenvolvéndose progresivamente co paso dos anos, primeiro en sistemas educativos e sanitarios públicos e posteriormente mediante servizos sociais. A ameaza aberta pola existencia dun modelo alternativo nos países do chamado socialismo real, fixo que as dúas grandes concepcións das democracias liberais -a democracia cristiá e a socialdemocracia- implanta-sen este modelo nas súas respectivas áreas de influencia.

Ligado á sociedade industrial e a un proceso de disputa pola hexemonía global, os diferentes sistemas de protección social viviron un proceso de mutacións e de modificacións a teor das diferentes transformacións que se deron nas últimas décadas. A desaparición do campo socialista fixo que non existira máis dun horizonte que comezou a estreitarse sobre o avance dunha nova dereita que encontrou no dogma da austeridade un elemento central para iniciar unhas políticas de recorte do gasto público que implosiona coa caída de Lehman Brotheers no 2008.

No caso do Estado español asistimos a unha experiencia aínda máis complexa xa que o noso sistema de protección social partía dunha situación de inferioridade en relación co dos países do contorno máis próximo.

A precarización da vida é transversal a diferentes perfís de persoas: dende os rapaces novos que teñen que emigrar ata os anciáns que teñen que empeñar obxectos de valor para poder pagar os medicamentos despois da implantación do copagamento sanitario. Non estamos pois diante dun problema xeracional ou limitado, se non diante do fin dun modelo de protección social e dunhas novas formas de vida atravesadas por unha sociedade tremendamente individualista e atomizada, no que precisamos abrir novos horizontes ao chegar a unha situación insoportable para moitos segmentos sociais.

Un dos elementos máis activos en Galicia e en boa parte do mundo son os movementos sociais. Naceron tal e como os coñecemos hoxe a partir da década de 1960 coa intención de introducir novas problemáticas na axenda política mediante a activación de debates sociais sobre problemáticas non atendidas, buscando formas de activismo innovadoras e moitas veces espectaculares e demandando os diferentes gobernos mudanzas de menor

ou menor calado -dende reformas legais e/ou administrativas ata o cuestionamento mesmo do sistema no que vivimos e a apertura do que Pisarello (2014) denomina “proceso constituínte”-. Eses procesos activaron que diferentes problemáticas como a situación subalterna das mulleres, a crise ecolóxica ou a ampliación de dereitos fosen elementos que hai que ter en conta na evolución da nosa sociedade. No noso país foron quen de modificar e introducir novos elementos mesmo incluso diante de gobernos afastados á súa forma de ver o mundo. Aínda que seguramente non tanto como moitos protagonistas desexaron, moitas cousas mudaron grazas a eles.

2. CRISE E FINANCIARIZACIÓN DA ECONOMÍA: UNHA OLLADA DENDE GALICIA

A evolución económica no noso país afectou de maneira decisiva ao funcionamento dos servizos sociais, un dos elementos centrais do Estado do Benestar fraguado dende a Transición democrática. Unhas bases económicas, intimamente ligadas á relación de dependencia e á noción de colonia interior, que terían importantes mutacións e complexidades tras a entrada do Estado español na Comunidade Económica Europea en 1986. Aínda que non foi un elemento percibido en tempos de bonanza económica, a implosión da crise financeira evidenciou unha lóxica de centro-periferia, na que o noso país quedou relegado a condición de periferia da periferia: practicamente ningún ciclo produtivo remata aquí, levando os beneficios da explotación laboral como de recursos ecolóxicos a outras latitudes. Talvez o exemplo máis paradigmático desta cuestión é precisamente a explotación eléctrica, que supón a deterioración do noso medio natural sen ningún tipo de contraprestación para o país e as súas xentes.

A entrada na Comunidade Económica Europea supuxo unha gran mudanza para Galicia. Pasamos de termos un país no inicio da transición democrática centrado na economía primaria e secundaria, a atoparnos cun país onde o terceiro sector é maioritario. Porén, semella que eses anos de bonanza e de satisfacción remataron coa implosión da burbulla especulativa, que trae aparelado a precarización das condicións de vida e o recorte en servizos sociais. Ata que punto inflúe o que acontece en Europa na nosa vida cotiá? Nesta parte do artigo recolleemos a opinión de diferentes autores que nos axudarán a coñecer mellor o campo no que deberemos implementar políticas e servizos sociais.

Para Vence (2011) o fracaso do modelo da actual deseño da Unión Europea vai máis alá da débeda pública e da crise financeira. A liberalización comercial xerou debilidades e inconsistencias nos piares básicos da política económica da UE. Despois de tres décadas cun débil crecemento económico, as medidas tomadas entre 2007-2008 xeraron dificultades para os países membros que formaban parte da súa periferia. Isto deixou ver unha crise institucional da UE e da súa gobernanza, especialmente da eurozona. Non estamos, segundo este autor, diante dunha mera crise económica. Estaría-

mos, porén, a falar do fracaso político do modelo de integración europea. Unha inconsistente arquitectura institucional ten que soportar o perfil neoliberal das políticas macroeconómicas que dominan o panorama político europeo, xunto con unha inadecuada distribución de competencias entre as diferentes instancias de goberno en Europa, o que xera unha coordinación deficiente e unha grande lentitude de reacción acompañada dunha excesiva rixidez que limita o tipo de instrumentos reguladores e de decisión a disposición das autoridades comunitarias, e dos gobernos dos diferentes Estados membros. O motivo da súa ineficiencia viría a ser unhas políticas macroeconómicas básicas como a política monetaria e as diferentes políticas fiscais que se encontran en niveis de goberno completamente diferentes e responden a obxectivos xerais non coordinados. Estes factores fan especialmente complexas as respostas que hai que artellar neste momento de crise.

Por outra parte, na UE dáse unha evolución asimétrica ou diverxente das capacidades produtivas no conxunto de Europa. En función de elementos como a liberalización interna asociada á creación do mercado interior, a perda de capacidade produtiva primaria e industrial dos países da periferia da UE xunto co reforzamento industrial dos países do núcleo europeo, contribuíndo á xeración de desequilibrios. A actual política de axuste das contas públicas alimenta un desequilibrio económico que xa existía antes da crise, fomentado pola heteroxeneidade estrutural, a evolución dispar das capacidades produtivas, a disparidade de capacidade innovadora e competitiva dos diferentes países e un marco de acelerada liberalización económica que favorece os países mellor posicionados. A incapacidade da UE para dominar a actual crise financeira e de débeda viría a ser o fracaso dunha maneira de construír a UE e o euro sobre as bases duns principios excesivamente neoliberais: a radicalización desas medidas nos últimos anos acelera este proceso.

Existe unha enorme heteroxeneidade nos aspectos da realidade económica e institucional dos diferentes estados na súa evolución ao longo do tempo. Existe unha escasa converxencia real entre os diferentes países, que demostra a pouca efectividade que tiveron as políticas de redistribución ou de solidariedade entre países. Existe así un reforzamento da UE de dúas velocidades con relación a criterios económico-productivos e a súa difícil compatibilización cunha única moeda. Dende a aprobación do Tratado de Maastrich en febreiro de 1992 -e medidas posteriores como o Pacto de Estabilidade e Crecemento, o Pacto Euro Plus ou a Estratexia Europa 2020- asistimos a unha continua liberalización e desregulación que amplifica a crise de financiarización na aposta pola radicalización do modelo neoliberal, e que supón a redución da intervención do Estado, sobretudo naqueles elementos vinculados ás políticas sociais e aos diferentes elementos que compoñen o Estado do Benestar. Esta vía de intervención non permitiu encontrar unha vía de recuperación da actividade económica, xerando pequenos pactos transitorios e de urxencia como a emisión de eurobonos, a unión bancaria ou a unión fiscal.

A eurozona nunca foi unha AMO (Área Monetaria Óptima) xa que en todo este tempo se amplificaron as diverxencias e particularidades entre os diferentes estados en aspectos esenciais como a especialización sectorial, os modelos produtivos, a competitividade, a produtividade, a balanza comercial, o desemprego e a desigualdade. Nese sentido entrouse nun “choque asimétrico”, xa que os diferentes estados perderon os instrumentos nominais para evitar este tipo de desequilibrios. Dentro da marcada xerarquía de países da eurozona, é Alemaña a que cada vez oculta menos a súa intención de ser a potencia hexemónica en relación co resto de países asociados.

Coa crise dos 70 pechouse un período longo de altas taxas de crecemento. A partir dese momento entramos nunha etapa de crecemento económico lento e estancamento da converxencia rexional, xunto con fortes fluctuacións cíclicas. Nos anos 80 acontecen dous elementos fundamentais. En primeiro lugar, ten lugar un modesto crecemento xeral da UE; e en segundo termo, dáse unha dinámica con ondas decenais e unha gran recesión/estancamento dende 2007 ata a actualidade. A primeira desas ondas foi expansiva, acompañada dunha crise profunda nos anos 90 e un período de recuperación económica entre 1995 e 2000. Esta evolución foi dispar en relación con cada país ou equipo de países, existen así grandes disparidades nas taxas de crecemento destes. Alemaña e outros países do núcleo central da UE impuxeron unhas políticas de austeridade prorrecesivas que afundiron a toda a periferia europea nunha insoportable depresión ao tempo que a industria de bens tecnolóxicos alemá beneficiouse pola expansión da demanda de investimento naqueles países emerxentes como A China, A India ou O Brasil. Os indicadores que reflicten esta heteroxeneidade son a disparidade nos niveis de renda per cápita dos países e rexións que integran a UE, a diversidade de especialización produtiva e os desequilibrios internos dos propios países.

Outro elemento que hai que ter en conta é a especialización produtiva e a balanza comercial, que supón unha forma diferente de achegarse á evolución da heteroxeneidade na UE analizando a dinámica de especialización produtiva e comercial así como a evolución da balanza por conta corrente. A xeografía industrial evidencia un reforzamento das posicións dos países nórdicos e de Alemaña e dalgúns dos países da súa contorna. Perden así posicións os países do sur e os máis occidentais (Francia, Bélxica, Reino Unido) xa que impulsaron o seu crecemento mediante un proceso de financiarización, descoidando así as súas políticas produtivas e iniciando así un proceso de “desindustrialización”, modelo que semella ser destrutivo para a economía e as diferentes poboacións. Tanto en Grecia, como en Portugal e tamén no Estado español perderon de maneira acelerada a súa especialización industrial modificando así os seus sistemas produtivos, tendendo dende a súa adhesión ata agora a unha especialización na economía de servizos. Estamos a falar dunha actividade económica de baixo valor engadido á produción -destaca, e moi especialmente no caso de Galicia, o papel que ten o turismo como exemplo deste tipo de actividades- , perdendo así a súa capacidade industrial nas últimas dúas décadas nas que a deslocalización das industrias maduras non foron acompañadas da emerxencia de novos

sectores innovadores. O declive de sectores como o téxtil, a confección, a industria madeira e do moble, a industria alimentaria ou do xoguete son apenas algúns exemplos do acontecido nestes países. Dende a entrada na UE estes países periféricos non conseguiron desenvolver a súa propia actividade industrial. Reduciron a súa capacidade produtiva e empeorou a súa capacidade para competir no mercado internacional -non só no interior da UE, se non doutros países emerxentes como A China. A coincidencia no tempo do proceso de integración e liberalización dentro da UE cun proceso das mesmas características impulsado a nivel global pola OMC debilitou unha gran parte do tecido industrial destes países, abrindo un proceso de competencia industrial implacable. Así déronse uns efectos asimétricos prexudiciais para a periferia e iniciáronse os procesos de “reconversión industrial” en sectores que si estaban desenvoltoos nestes países como a minaría, a siderurxia ou o sector naval, de especial relevancia nas comarcas de Ferrolterra e de Vigo. Dende Bruxelas impuxéronse axustes sen atender a un repartimento territorial equitativo no que non se respectaron as capacidades produtivas nas áreas periféricas.

A primeira velocidade da UE, a que existe fronte ao padrón periférico, é precisamente o modelo alemán. Estamos diante dun modelo produtivo onde o sector industrial ten unha gran relevancia xa que o seu elevado desenvolvemento tecnolóxico fai que sexa un dos máis competitivos do mundo. Dentro da economía global foi quen de ampliar a súa capacidade de influencia dende a súa integración dentro da UE, e moi especialmente dende a aplicación do Tratado de Maastrich. Alemaña utilizou a UE para manter o seu poderío industrial e especialización nese sector, beneficiándose de maneira extraordinaria do auxe dos países emerxentes. Nese sentido, parte dos beneficios da economía alemá foron a costa de perdas potenciais doutros países. Nese sentido lexislouse para sacrificar a industria dos países periféricos a cambio de ter mellores condicións para a súa industria altamente especializada.

Os desequilibrios que presentan as balanzas comerciais dos distintos estados reflicten o tipo de configuración económica que se foi xerando nos últimos 20 anos e que son a maneira de explicar os “choques asimétricos”. Nese sentido, o mapa económico real da UE reflicte a existencia de bloques de países con profundas diverxencias, nos que é complicado establecer características comúns fóra destes compartimentos:

- Centro-norte de Europa. Ten un tecido produtivo altamente exportador e moi competitivo a nivel internacional. Xera importantes beneficios das súas balanzas comerciais. Estamos diante de estados que non recortan excesivamente en dereitos sociais. Limitan a financiarización das súas economías, evitando a aparición de burbullas especulativas.
- Países do Sur de Europa. Menor nivel de produtividade en sectores nos que a especialización produtiva é menor, sobre todo na industria, que se basean en servizos de baixo nivel tecnolóxico. Teñen unha competitividade internacional modesta, xa que basearon o seu crecemento

nos últimos 15 anos na expansión de grandes burbullas especulativas, particularmente a inmobiliaria no caso español e irlandés. As políticas de recortes poñen en perigo a estrutura do Estado do Benestar.

A integración europea non foi un éxito dende o punto de vista económico. Partía de importantes desequilibrios e diferenzas rexionais, como sitúa Anderson (2009). Creou maiores desequilibrios entre un núcleo central industrializado e permanentemente renovado con políticas de investigación e desenvolvemento, e unha periferia na que cada vez ten menos peso a economía produtiva e na que imperan lóxicas especulativas facilitadas pola desregularización. Acelerouse así o desequilibrio externo dos países: os países do centro reforzaron a súa capacidade exportadora mentres que a periferia entrou dentro dunha lóxica de endebedamento cada vez maior. A adhesión ao euro foi unha oportunidade perdida para corrixir desigualdades, máis ben pola conta, fixo que estas aumentasen.

Pola súa parte, o economista grego Lapavtisis (2013) analiza como o endebedamento do sector público ten a súa orixe na xestión de bancos en quebra e do empeoramento da recesión. O sector público nos países da periferia europea, nomeadamente Grecia, está no centro da problemática da crise. Porén, a súa problemática -ao contrario do que se acostuma a dicir- está vinculada só en parte cos puntos débiles do sector público e é a natureza da unión monetaria, mediante a integración dos países da zona euro e ao pacto da crise de 2007-2008 os elementos que fixeron que a débeda do sector público se convertera nun foco de tensións. Nese sentido, a causa principal da crise da débeda soberana non foi a incompetencia ou ineficacia dos diferentes estados. É importante destacar que as finanzas públicas reflicten os acontecementos institucionais e históricos que teñen lugar nun país. Non podemos xeneralizar estes elementos xa que estamos diante do feito de que os sistemas de benestar son variables, os réximes tributarios son consecuencia de compromisos pasados e a capacidade recadatoria depende da eficiencia da maquinaria do Estado. Esta dinámica variou coa aprobación do Pacto de Estabilidade e Creceemento de 1997, que impuxo desta maneira certas tendencias comúns aos diferentes estados da eurozona.

En relación con ese tratado, o gasto público descendeu continuamente nos anos noventa - agás en Grecia, onde se mantivo constante. Porén, a partir dos anos 2000 o gasto mantívose máis ou menos constante agás en Alemaña, onde continuou diminuíndo, e en Portugal onde aumentou. Máis unha vez Alemaña conseguiu impoñerlles aos demais e a si mesma a austeridade fiscal. A partir de 2007 deuse en todo o continente -agás en Alemaña- unha tendencia ao aumento do gasto público despois de que a crise golpeara e os estados intentaran rescatar os sistemas financeiros á vez que apoiaban a demanda agregada. Os ingresos públicos mostraron tamén gran complexidade, reflectidos nas condicións particulares de cada país. Nos países da periferia tiveron unhas condicións tamén diferentes. Os ingresos do Goberno grego desplomáronse na metade da década dos 2000 ao rebaxarlles a tributación aos ricos á vez que se interromperon as operacións do mecanismo de reca-

dación fiscal. Aínda que os ingresos aumentaron cara ao final da década o suficiente para compensar o descenso previo. A traxectoria dos ingresos públicos en Irlanda foi máis débil, aínda que houbo unha tentativa de mellorar na segunda metade da década. No caso do Estado español e Portugal mantiveron unha entrada de ingresos razoable durante todo ese período. Estamos diante duns ingresos en declive e un gasto en aumento, ambos causados pola crise, que levaron de maneira inevitable a un rápido crecemento de déficits públicos. Cos déficits en aumento, varios estados periféricos e incluso algúns de fóra da Eurozona acudiron aos mercados financeiros en 2009 para solicitar préstamos de elevadas contías. A presión por obter fondos foi especialmente forte en Grecia, Portugal e o Estado español, algo menos en Portugal.

En consecuencia a todo este proceso, a débeda dos diferentes estados da periferia comezou a aumentar en relación co PIB despois de 2007. Cabe destacar que existen notables diferenzas en relación ao volume de débeda pública entre os países da eurozona, feito que reflicta de novo as traxectorias económicas e sociais dos respectivos países. A débeda grega -a que chamou máis a atención dende o inicio da crise- non era a máis elevada do grupo e non seguiu en aumento nos anos 2000. Ao contrario, a proporción da débeda grega en relación ao PIB diminuíu gradualmente na segunda metade da década. Ao longo dese período, tan só aumentou a débeda de Alemaña e de Portugal, pero aos poucos e partido dun nivel bastante baixo. O repentino aumento da débeda pública en toda a zona nos últimos anos foi o resultado do período 2007-2009.

O comportamento do sector público na eurozona podemos resumilo así: o Pacto de Estabilidade e Crecemento supuxo un freo para a forza dos estados membros, pero o seu efecto dependeu da capacidade e soberanía de cada estado. A fragmentación da política fiscal contrasta precisamente coa unidade en política monetaria. Os estados da zona euro en xeral contiveron o gasto público á vez que mantiñan unha actitude variable respecto da recadación de impostos. O momento decisivo chegou coa crise de 2007-2009, que levou os estados periféricos ao déficit. Neste punto xurdiron as debilidades subxacentes á integración na eurozona de cada estado periférico, que incluían a déficits por conta corrente e o aumento das importacións de capital dende o núcleo. Por outra banda, a nivel estrutural, non existen motivos para as medidas tan graves que se deron nos países da periferia -e nomeadamente en Grecia- xa que existen débedas doutros países como é o caso de Italia que tamén é moi elevada.

O pago dos diferentes rescates -centrados sobretudo no sector das finanzas privadas- supuxo a imposición de medidas de austeridade na periferia e, de maneira crecente, no núcleo. Fronte a unha unión monetaria sacudida, unha renovada crise bancaria e unha recesión que continúa, varios gobernos da eurozona optaron pola contracción do gasto público. Os custos de rescatar o euro e os bancos foron trasladados ao conxunto da sociedade. Ao mesmo tempo, e en parte a instancias do Fondo Monetario Internacional impuxéronse medidas de liberalización económica nos países periféricos,

sobretudo no mercado laboral. O obxectivo declarado destas medidas consistiría en fortalecer o potencial de crecemento. A resposta da Eurozona foi coherente cos criterios neoliberais que existen dentro da UE. A preocupación primordial da política foi rescatar o sistema financeiro. As prácticas e o marco institucional da eurozona modificouse en consecuencia. Así, e en contradición con afirmacións anteriores, os estados membros organizaron un rescate dirixido primeiro cara a Grecia e que potencialmente podería estenderse cara a outros estados. Nun sentido parecido, os estatutos do BCE foron ignorados co fin de permitirlle mercar débeda pública dos bancos. Todos estes cambios foron nunha única dirección: favorecendo o capital sobre o traballo. Nese sentido, e en termos sociais, entrouse nunha regresión. A mestura de austeridade e de liberalización dentro da eurozona supuxo duras consecuencias para os traballadores pero é tamén perigosa para a economía e a sociedade no seu conxunto. En medio dunha intensa recesión, os responsables políticos parecen crer que as economías europeas precisan unha boa dose de medicina agresiva alén dunha maior flexibilidade para asegurar o crecemento.

Cal será o posible impacto da propagación da austeridade? A recesión mundial de 2008-2009 apareceu en Europa principalmente en forma de caída da demanda agregada. As diferenzas na estrutura e composición do crecemento fixeron que Alemaña, Italia, Francia e Portugal mostraran un crecemento pobre en toda a década de 2000 mentres que Grecia e o Estado español tiveron un crecemento maior alimentado polo crédito. A principal fonte de crecemento para Alemaña foi a demanda exterior neta, o que reflicte o aumento da súa competitividade dentro da zona euro. O consumo privado tivo un papel importante en Francia, Portugal e o Estado español, aínda que en Grecia foi máis relevante. O investimento privado foi significativo no Estado español, debido en parte á burbulla inmobiliaria. Italia foi nestes anos un exemplo de estancamento.

Un elemento, un bocado máis relevante, foi que as taxas de crecemento comezaron a diminuír a partir de 2008, cando a crise comezou a se manifestar e volvéronse plenamente negativas a partir de 2009. Foi o colapso xeral da economía privada, algo típico das crises capitalistas, pero tamén o colapso das exportacións en Alemaña. Nun contorno de marcada incerteza e restrición do crédito, as empresas pospuxeron ou cancelaron os seus proxectos de investimento. O consumo privado mantívose practicamente estable, debido en parte ao que aínda queda de protección ao traballo en Europa. Impediuse o colapso total da demanda agregada a través do gasto público, o que reflicte o papel e o peso do Estado na economía.

3. O PRECARIADO: NOVAS FORMAS DE EXCLUSIÓN SOCIAL

Existen diferentes elementos para analizar os procesos nas sociedades de consumo. Definindo a sociedade moderna como líquida (Bauman, 2013) xa que as condicións de actuación dos seus membros mudan antes de que as

formas poidan consolidarse nuns hábitos e nunha rutina determinada. Estes elementos, que modifican o comportamento humano en espazos de sociabilidade importantes como o mundo do traballo, reflicten posteriormente os elementos de pertenza a unha comunidade ou a un colectivo. Mentres nas sociedades industriais os traballadores ocupaban espazos en común -tanto nos barrios das periferias das cidades como na propia fábrica- nas chamadas sociedades líquidas e cun modelo de produción posfordista os vínculos cos elementos comunitarios son máis débiles e a vida parece estar atravesada polas novas lóxicas do consumismo e da chamada produción inmaterial. Todos estes elementos vense agravados en función da propia dinámica da crise que analizamos anteriormente, se ben estes elementos pertencentes ás formas de socialización da vida cotiá estaban xa presentes nos anos de bonanza.

Para Lipovetsky (2007) estamos diante dunha sociedade do hiperconsumo e da individualización. Incluso podemos ver un aumento dos índices de violencia e de criminalidade vinculados a problemas como o índice do paro e da precariedade. Estes fenómenos en Europa estarían ligados coa degradación do mercado laboral e a pobreza máis absoluta dunha parte da mocidade. A nova precariedade avanza ao mesmo nivel que a intensificación das desigualdades, aínda que estes fenómenos non poden explicalo todo. Existen elementos desta época como a disgregación das familias, mediante a perda de autoridade parental, coas carencias da educación, que fan que se erosione nos menores a conciencia duns límites, de regras e de prohibicións. Ao mesmo tempo que se dan procesos de desestruturación dos encadramentos colectivos e a desinstitucionalización das familias, a conduta dos menores asiste a máis mudanzas. Estamos diante dun individualismo salvaxe, anómalo e transgresor, que combina unha lóxica carencial (de pobreza, fracaso e/ou insatisfacción) e a lóxica do exceso, da frustración e da “heroificación” non coincide con outros tipos de individualismo que tamén existen na nosa sociedade, neste caso os que dispoñen de recursos para a súa independencia e son en certa medida triunfadores desta sociedade. Este individualismo salvaxe do que falamos busca modos de acción ilexítima e o suxeito que ten este tipo de comportamentos busca crear sobre el a imaxe de vítima. Mentres que nun caso se apela á comprensión e á solidariedade, no outro xéranse demandas de orde e represión. Nos diferentes espazos da nosa sociedade xéranse espazos de certa competencia individualista. As persoas menos favorecidas -por non terse integrado, en termos xerais, polas súas malas condicións de vida e por ter asimilado os principios do benestar comercializado- viven de maneira moito máis crúa o feito de estar afogados na precariedade económica, de ter que privarse de todo, de estar expostos a calquera elemento. Sen esperanza para saír da miseria, preguntándose permanentemente como aforrar gastos, buscando facer calquera cousa para atopar o necesario para poder vivir, viven millóns de persoas na extrema incerteza de non saber como van poder afrontar o día seguinte, coa angustia de non poder afrontar gastos correntes como o pago dun alugueiro ou dos servizos básicos, de non poder pagar as débedas etc. As nosas sociedades

occidentais, nas que nunca antes se reduciu tanto a pobreza, degradouse a relación dun mesmo coa vida en xeral, potenciando as novas enfermidades deste tempo: a ansiedade, a depresión e a falta de autoestima. Nestes tempos a pobreza material vívese como a carencia de autonomía e de proxecto, como obsesión por sobrevivir, como sensación de fracaso e de afundimento social. Nesta sociedade do hiperconsumo, a precariedade intensifica o trastorno psicolóxico, a convición da persoa que se sente fracasada na súa vida. No conxunto da composición social socializada polo traballo, diminúen as frustracións xeradas pola carencia material, mentres que nas capas excluídas -sen traballo, sen ocupación, sen recursos de ningún tipo- agrávase e xérase a convición de que se leva unha vida que en realidade non o é. Esta sería a outra cara da violencia da civilización da felicidade.

Ao mesmo tempo, nesta nova precariedade dáse unha crise de identidade, como unha experiencia indigna e deprimente. Nas sociedades liberais, dominadas pola dinámica da individualización e emancipadas das promesas da loita de clases, o paro mudou de sentido: ao non estar xa identificado como un elemento vinculado a unha clase social concreta, sitúase no terreo do fracaso persoal e individual, onde o suxeito que padece esta situación normalmente xéranse autoacusacións. As calamidades que pode vivir unha persoa ou unha familia como pode ser perder a súa vivenda ou a verse obrigados a vivir nunha zona marxinal, as persoas experimentan sentimentos de vergonza nos que entran en procesos de autodevaluación. Mesmo a dependencia aos servizos sociais mírase como se fora un elemento degradante para as persoas usuarias. Á angustia das débedas bancarias hai que engadir a culpa de moitos proxenitores de non lles poder ofrecer unha vida decente e normal aos seus fillos. Canto máis melloran as condicións xerais de vida, máis se intensifica a subxectivización-psicoloxización da pobreza. Nesta sociedade do hiperconsumo, a situación de precariedade económica non xera só a grande escala novas experiencias de limitacións dun ou doutro tipo vinculadas á capacidade de poder adquisitivo, tamén aumenta o nivel de sufrimento moral, a vergonza por ser diferente, a existencia dunha reflexión negativa sobre o propio. Fenómenos como a individualización, o hiperconsumo e a precarización do emprego cando van xuntos xeran situacións moi complexas que supoñen que o individuo se rebaixe a si mesmo. Estamos diante da aparición dunha clase de “nova relixiosidade” da mellora constante das condicións de vida, onde o feito de vivir ben en función dos elementos que dispón a subxectivización producida polo consumismo nas sociedades democráticas, xera un individuo terriblemente individualista, que basea a súa experimentación persoal no consumo que non exclúe un nivel de desamparo amplificado con relación a outras épocas.

Nesta sociedade do hiperconsumo a liña de exclusión era relativamente pequena antes da crise de 2007. Segundo o investigador británico Standing (2011), as políticas de flebilización do mercado laboral postas en marcha durante a década de 1970 tiveron como consecuencia a nivel global o nacemento do precariado, entendido como centos de millóns de persoas sen unha ancoraxe estable no seu traballo que comeza a ter certo dinamismo

expresado no seu apoio a novas formas políticas -ás veces desvinculadas das fórmulas clásicas de partido e de sindicato- mediante as que comeza a ter unha certa capacidade de influencia nalgúns países precisamente como consecuencia da ampliación de determinadas medidas. Neses anos 70, un grupo de sociólogos e economistas coñecidos a día de hoxe como “neoliberais” comezaron a presentar as súas diferenzas co Estado, ao que equiparaban co Goberno centralizado como un aparato planificador e regulador. Pensaban nun mundo cada vez máis aberto, no que a investimento, o emprego e os ingresos fluírán en función dos criterios da chamada economía de mercado. O seu argumento central residía en que nos países europeos retraeran as seguridades construídas dende a Segunda Guerra Mundial para a clase obreira industrial e para un sector público burocratizado, e de que se non se freaba o poder que tiñan os sindicatos camiñaríamos cara a un proceso de desindustrialización -concepto que nace nesta época-, co consecuente freo do crecemento económico, contraeríase o investimento e aumentaría consecuentemente a pobreza. Este marco de valoración pronto foi socializado por outros sectores e foi así a chamada flexibilización do mercado laboral un dos mantras nados na década seguinte. Se non se realizaban estas políticas, pronto as empresas trasladarían a produción a lugares onde os custos fosen máis baixos. O marco que se construíu despois destes procesos desreguladores foi aumentar sistematicamente a inseguridade dos empregados, como un suposto prezo que hai que pagar a cambio de manter o investimento no país e os propios postos de traballo.

Existen dúas maneiras de definir o que é o precariado: a primeira trátase dun grupo socioeconómico con características propias que permiten saber se unha persoa pertence a el ou non. Porén, entendemos que neste momento aínda estamos diante dunha clase en formación, non estaríamos diante dun suxeito perfectamente demarcado. A globalización, excluídas aquelas sociedades do Terceiro Mundo que aínda basean a súa existencia nun sistema agrario, supuxo a fragmentación da composición tradicional das clases sociais, especialmente da clase traballadora. Co aumento das desigualdades e os desequilibrios causados pola desregulación laboral xeráronse espazos intermedios entre as vellas clases sociais, co que se fragmentou así a súa composición e se xerou unha maior complexidade na xénese social. Parece evidente que non só os modos produtivos, se non a forma de vida e a cultura asociada á “clase traballadora” ou ao “proletariado” xa non existen da mesma maneira da que existiron durante varios séculos. Porén, as desigualdades permanecen no tempo. Talvez o problema é que as Ciencias Sociais precisan un novo vocabulario que reflicte as relacións de clase neste sistema de mercado do século XXI.

Falando en liñas xerais -aínda que a vella composición de clase prevalece nalgunhas partes do mundo- actualmente atopamos sete grupos sociais claramente diferenciados. Nun primeiro termo teríamos as elites, conformado nun pequeno grupo de cidadáns terriblemente ricos repartidos en diferentes partes do mundo, que son propietarios de diferentes multinacionais e que aínda que non se presentan a eleccións poden condicionar a acción dos

governos en calquera parte do mundo. Por debaixo deles teríamos os altos directivos ou executivos con empregos estables a tempo completo. Aínda que aspiren a conformar as elites, a maioría conténtanse con gozar os privilexios a modo de pensións, vacacións pagadas e a súa participación nos beneficios da empresa. Este grupo tería tres ramificacións fundamentais: as grandes empresas, as axencias gobernamentais e o funcionariado que ten como función dirixir e xestionar a Administración pública. Subordinados a este grupo pero cunhas condicións de vida similares existe o grupo dos profitéticos -unha mestura de profesional e de técnico- e que se aplica cando existen elementos de formación cotizado no mercado que permite que estas persoas teñan importantes salarios, tanto como asesores como profesionais a conta propia. O seu perfil profesional fai que sexan traballadores cotizados por diferentes empresas, así que acostuman a non ter un traballo fixo nunha axencia ou empresa, se non que son cotizados por diferentes entidades. Por debaixo destes está un núcleo cada vez menor de diferentes traballadores manuais, o elemento que en certo modo substitúe a vella clase obreira. O Estado do Benestar e os diferentes elementos de regulación laboral fixéronse pensando neles. Á parte de efectivos, perdeu a súa conciencia colectiva e de solidariedade social. Despois deles vén o propio precariado, formado por unha banda por un exército de desempregados e outro grupo máis complexo conformado por diferentes perfís que teñen como nexo común o feito de ser inadaptados sociais. Non é adecuado equiparar o precariado cos traballadores pobres ou con emprego inseguro, aínda que estamos diante de elementos bastante próximos. A precariedade implica unha ausencia de identidade que na clase traballadora estaba garantida mediante un emprego seguro. Tampouco estaríamos diante de traballadores con carencias a nivel formativo: no precariado existen sectores cun nivel educativo alto, que acepta traballos por debaixo da súa propia formación profesional e que poden ser vítimas dun certo desencanto co propio sistema por padecer esa situación.

Para este traballo, entendemos que o precariado consiste en persoas que carecen a lo menos dunha das sete formas de seguridade no mercado laboral, que son as que a socialdemocracia intentou implantar no mercado laboral despois da Segunda Guerra Mundial como un programa enfocado para a sociedade industrial e a clase traballadora daqueles anos. Aínda que estes sete puntos poden ter unha relevancia maior ou menor en función de cada caso, o certo é que durante estes anos todos eles foron deteriorándose neste tempo.

- Seguridade no mercado laboral: obtención de ingresos dignos; compromiso dos diferentes gobernos co “pleno emprego”.
- Seguridade no emprego: protección sobre a contratación e o despedimento.
- Seguridade no posto de traballo: capacidade e facilidade para manter un nicho de emprego, oportunidades para facilitar a mobilidade ascendente en termos de status e ingresos.

- **Seguridade no traballo:** medidas de seguridade, protección fronte a accidente e enfermidades laborais, establecemento de límites (horas nocturnas), compensacións diante de imprevistos.
- **Seguridade na reprodución das habilidades:** disposición de cursos de formación.
- **Seguridade nos ingresos:** garantir un ingreso estable e adecuado, con elementos de protección (salario mínimo interprofesional, por exemplo), garantir prestacións como a seguridade social.
- **Seguridade na representación:** representación colectiva e dereito a participar e formar parte da vida dos sindicatos.

Con independencia das definicións que utilizemos, o precariado está lonxe de ser un elemento homoxéneo. Por poñer un exemplo: unha persoa nova que vai dun traballo a outro de maneira ocasional pouco ten que ver cun inmigrante que ten que sobrevivir baixo diferentes maneiras de presión buscando a maneira de obter ingresos e evitando ser identificado e detido pola policía, a nai solteira que ten que moverse para poder chegar a final de mes ou o sesentón despedido que ten que buscar traballos ocasionais para poder pagar os seus tratamentos médicos. Pero todos eles teñen tres características: vense obrigados a facer un labor instrumental necesario para vivir e vense obrigados a aceptar o que sae e estando sempre en situacións inseguras, lonxe de calquera sistema de protección social.

Por outro lado existen toda unha serie de dereitos de cidadanía dos que estas persoas están apartadas. Dereitos civís -como a igualdade ante a lei-, dereitos que teñen que ver co acceso á cultura, sociais -pensións, sanidade, educación-, dereitos económicos -a igualdade entre a cidadanía de iniciar proxectos económicos- ou políticos -igualdade á hora de participar da vida política e comunitaria-. Unha das características comúns do precariado, que engloba a unha parte moi importante da nosa sociedade, carecen dun ou de varios dereitos destes e polo tanto non gozan dunha cidadanía plena senón dunha sorte de “residencia”. Traballadores con contratos temporais con ou sen formación académica, inmigrantes con ou sen papeis, demandantes das promesas do benestar... A cantidade de persoas que viven nesta situación aumenta, aínda que infelizmente non teñamos datos concretos sobre o seu número. Un número que por outra banda non para de aumentar, xa que unha maioría de empregos temporais manteñen situacións nas que calquera traballador temporal gañaría moitos máis cartos realizando a súa mesma función, e por riba teñen moi poucas oportunidades de ascenso xa que ao mudar permanentemente de empresa non acumulan anos de antigüidade, o que dana tamén a capacidade de poder asentarse e formar novas familias. Estamos diante dun mercado laboral flexible. Actualmente un emprego temporal significa estar sometido a algunha situación de precariedade. Para algúns pode ser un paso máis na construción dunha carreira profesional, pero para moitas persoas supón un proceso de baixada de status con relación ás súas anteriores aspiracións.

Outro elemento interesante para achegarnos ao precariado consiste no fenómeno da “precarización”, o termo que define o proceso polo que persoas diversas -algunhas que antes mesmo pertencían ao núcleo e que por motivos diversos *baixaron* na escala social- chegan a esa mesma situación. Buscando similitudes co proceso que no século XIX veu en chamarse proletarización, as persoas precarizadas vense sometidas a presións e experiencias que conforman unha nova forma de vida, confinada fundamentalmente en solucionar os problemas do momento presente, sen unha identidade colectiva nin unha sensación de desenvolvemento seguras en relación co seu traballo e coa súa vida. Iso xerou unha identificación do empregado coa propia compañía, que viría a substituír a familia ou a comunidade: en Xapón, cada empresa converteuse nunha familia e a relación de emprego nunha clase de “parentesco” no que a patronal “adaptaba” os seus traballadores a cambio de algo bastante parecido a unha situación de sometemento filial. Apareceu así unha cultura do traballo no que a perda dun traballo era considerado un “fracaso inevitable” ou unha maneira de quedar en evidencia. Rachar este vínculo extremo supón entrar de cheo na dinámica do precariado, cuxa angustia queda reflectida nun aumento preocupante dos suicidios e de enfermidades mentais.

Outro trazo fundamental da chamada “precarización” ten que ver coa mobilidade ocupacional ficticia: a quen ocupa un cargo sen relevancia concédeselle un título de gran resonancia para ocultar precisamente esa tendencia ao precariado. A xente ten títulos directivos sen exercer ningún tipo de responsabilidade. Esta dinámica proliferou a partir da recesión posterior a 2008, que inducía unha substitución dos aumentos de salarios por novos títulos, e a crecente complexidade das empresas multinacionais é un evidente reflexo do aumento do precariado e a necesidade de encubrir a falta de realización individual co traballo con símbolos ficticios de mobilidade ocupacional e de desenvolvemento persoal. Preténdese así facer unha manobra de ocultación da imposibilidade de crecer dentro da empresa xerando elementos simbólicos de suposto crecemento persoal que posteriormente non se concretan en nada. Este elemento acostuma a xerar un malestar máis profundo, que xera efectos satisfactorios a curto prazo pero que xeran dano a longo prazo cando se evidencia ese baleiro, xerando unha mente precarizada, o que comporta custos relevantes da persoa supoñendo aversión ao traballo e ansiedade, cando non directamente alienación.

Un exemplo desta situación é citado polo xornal The Observer, no que unha traballadora social de 24 anos que supostamente traballa 37,5 horas semanais a cambio duns 33 000€ (28 000 libras). Traballaba “bastantes noites ata tarde” porque non podía facer as visitas domiciliarias durante o resto do día, o que supuña unha xornada laboral máis longa e máis traballo dende a casa:

A miña maior frustración é que me dixeron durante moito tempo que era o bastante boa para pasar ao seguinte nivel e estiven asumindo tarefas máis complexas, pero non se me recoñece. Teño que esperar até que quede dispoñible un

posto. Creo que isto lle sucede a moita xente. Da equipa coa que eu comecei, son a única traballadora social que queda; moitos deixárono porque non vían posibilidades de avance na súa carreira. Facemos un traballo duro e responsable e se iso fora recoñecido poderíamos manternos máis tempo facéndo.

A nivel cultural, podemos engadir que vivimos nunha sociedade que fomenta unha forma de vida baseada na competitividade, a meritocracia e a flexibilidade. Na evolución humana existe un elemento de construción de identidades estables -nacionais, de xénero, de clase etc.- e esferas de seguridade que contan cunha grande rixidez. Porén, o precariado ten que responder a unha composición do mercado inestable e mostrar unha adaptación permanente perante as diferentes mudanzas. O resultado é unha masa crecente de xente -potencialmente toda a sociedade agás a elite da que falamos anteriormente- nunha situación ansiosa e atomizada na que á vez se dá unha separación cada vez máis forte entre a sociedade e a política, entrando na problematización da impotencia democrática. Caer dentro do precariado é unha posibilidade maior para cada vez máis xente.

O desemprego forma parte dos elementos cotiás da vida do precariado. Na anterior fase previa ao inicio da globalización a idea xeneralizada era que o desemprego se debía a elementos económicos e estruturais. Os desempregados eran persoas que tiñan mala sorte ao non poder atopar emprego nun lugar e momento errado. Os sistemas de protección (como os subsidios ou os cursos de formación) estaban baseados nun sistema de protección social no que todo o mundo colaboraba e recibía contraprestación en función das súas capacidades e necesidades. Este modelo en liñas xerais afundiuse: hai menos traballadores en disposición de poder contribuír ou de que as empresas o fagan por eles, e menos que cumpran as condicións de ser beneficiarios potenciais. Pero en todo caso a actitude con relación ao desemprego mudou radicalmente: pasou de ser un problema do conxunto da sociedade a unha cuestión simplemente individual, pretendendo facer crer que é algo pouco menos que “voluntario”. A xente que padece esa situación debería mellorar as súas “capacidades”, mudar de “hábitos” e “actitudes” de cara a poder atopar o seu espazo no mercado laboral. Así comeza a demonización do precariado, facendo ver que se trata pouco menos que de folgazáns e de parásitos. Os actuais estados son neodarwinianos, no que supón isto con relación a fenómenos como a competencia e unha nova forma de individualismo que vén a frear calquera forma de intento de impulso colectivo.

Para Sánchez-Cuenca (2014), a crise económica que se produciu no Estado español leva consigo un desgaste profundo das institucións actuais, fenómeno que el denomina “impotencia democrática”. Así, as diferentes institucións emanadas da Constitución de 1978 -incluídos os propios servizos sociais-, non serían diante dos ollos da cidadanía un elemento que permitira solucionar os problemas. Estaríamos a falar da impotencia dunhas institucións que non serven á hora de establecer saídas para os importantes retos que vive a nosa sociedade a partir da crise de financiarización de 2008.

Outro dos problemas atopámolo na configuración dos sectores máis deprimidos da poboación. A marxinação de importantes sectores da poboación, excluídos xa non só dos diferentes sistemas de protección social senón dunha mínima integración da institucionalidade política, xera un espazo de marxinação tremendo concentrado fundamentalmente na periferia das grandes urbes. Sobre este fenómeno reflexiona Jones (2011) explicitando a construción dun relato pexorativo sobre eses sectores de poboación, en función da amplificación de fenómenos vinculados á criminalidade e a diferentes problemas que padecen as nosas sociedades. Sería unha maneira de situar fóra da sociedade e da política a aqueles elementos da vella clase traballadora -un termo deostado na política británica segundo o autor- que non foron quen de integrarse dentro da lóxica dunha clase media que nestes momentos se atopa nun proceso agudo de descomposición. A desaparición da industria, e consecuentemente dos sindicatos, devastou a comunidades enteiras facendo que nelas aumentase o paro, a pobreza e os atroces problemas sociais amplificados coa desaparición da propia identidade da clase traballadora. As vellas industrias supuñan un motor central para as comunidades que sustentaban, case todas as poboacións locais traballaban en empregos similares e fixéranos xa durante varias xeracións¹⁰. Neses marcos os sindicatos, con todas as súas limitacións e dinámicas burocráticas, eran un elemento central para a socialización do poder, un elemento que é co-substancial con unha sociedade democrática. Porén, sufriron durante anos un ataque atroz en Gran Bretaña: antes do chamado tacherismo, unha boa parte da opinión pública enxalzaba elementos como que “os sindicatos tiñan o país secuestrado” ou enxalzando a “agresividade” dos piquetes. Isto xerou un caldo de cultivo fundamental para iniciar un proceso de reformas iniciadas por Márgaret Tacher e proseguidas por Tony Blair, quen presumiu de ter “as leis máis restritivas” con relación aos sindicatos de todo Occidente.

Este tipo de elementos supuxeron a ruptura das diferentes comunidades. No momento no que desapareceron os postos de traballo industriais, as familias comezaron a esboroarse. Moitos varóns maiores de 45 anos non puideron volver traballar, porque eran demasiado maiores. Aumentaron os divorcios, e a mocidade non encontraba traballo relacionado coa súa formación. Aquelas persoas que tiñan traballo estaban inseguras diante da eventualidade deste, ameazados permanentemente coa posibilidade real de axustes nas empresas e os despedimentos consecuentes. Situacións todas elas complicadas e que poden ser detonantes de comportamentos antisociais.

Outra das etiquetas utilizadas é a de ser un “parasito da asistencia social”. Existe un elemento de estigmatización da pobreza que está presente, e que pretende estigmatizar a aquelas persoas que para sobrevivir fan traballos en negro ao mesmo tempo que cobran calquera prestación. A estigmatización da pobreza aféctalles de forma directa aos usuarios dos servizos sociais. O crecemento do desemprego fai que cada vez máis persoas estean fóra das diferentes prestacións, o que xera unha competición por traballos mal pagados que supón na práctica a baixada dos salarios para o conxunto dos traballadores.

Hernández (2014) analiza con múltiples exemplos mediante relatos de diferentes persoas representativas como estas formas de precariedade chegan ao que viñamos coñecendo como “clase media”. Un espazo xa de por si amplo e indefinido dun segmento social que actualmente está a pasar por situacións complexas. Vai atopando persoas moi diversas que teñen problemas comúns: unha sensación de culpa e de mala conciencia por ver que parte do que está a ocorrer nestes momentos se debe en parte á súa inacción. Outro dos elementos que tamén quebran é o de atopar profesionais de mediana idade con estudos superiores que teñen problemas para saír adiante debido precisamente a ese proceso de precarización. Por riba das cifras e das análises económica, estamos diante dunha análise dos discursos e das ideas que nestes momentos circulan con relación a esta problemática, buscando ver como viven esta situación as persoas da nosa época. Un dos elementos máis curiosos deste traballo é que moitas das persoas non sabían explicar porque chegaran a esa situación nin tampouco vían a maneira de saír: nese proceso de descomposición da clase media, é moi complexo poder ver os itinerarios que hai que seguir de cara a buscar outras alternativas de vida diferentes. Neste relato podemos atopar unha explicación para saber como ve a xente fenómenos como a falta de calidade do traballo, a brecha xeracional ou a sensación de que estamos retrocedendo.

4. DISCUSIÓN E CONCLUSIÓN

Dende o seu nacemento, o traballo social puxo a súa mirada nas problemáticas da xente. Nese sentido, a primeira gran semellanza que existe entre o traballo social e os diferentes movementos sociais é a mirada sobre as diferentes problemáticas sociais existentes. O estado do benestar ten cada vez menos instrumentos para intervir na realidade social, o que fai que sexan outros axentes sociais os que tomen a iniciativa en materias que teoricamente lles corresponderían aos servizos públicos. Vemos como todos os días existen determinadas demandas de servizos sociais, de sanidade ou de educación que antes eran cubertas polas administracións e que agora non o son. Fronte á resignación, os movementos sociais formulan un discurso diferente ao de que as persoas temos acceso a determinados elementos se non que se trata de dereitos conquistados ao longo dos anos e que se deben manter. É por iso que caben diferentes gradacións dentro dos diferentes movementos sociais: aqueles que pretenden modificar os erros e manter as conquistas, e os que van un paso máis alá e pensan en reformas abrindo o horizonte a un novo proceso constituínte.

Poden sós os movementos sociais ser unha alternativa ao estado do benestar? En primeiro lugar, debemos indicar que esta hipótese non é desexable. Significaría que determinados elementos que forman parte dos nosos sistemas democráticos desaparecerían. Estes espazos de autonomía xerados dentro da propia sociedade carecen da premisa da universalidade, o que impide que cheguen moito máis alá. Isto limita, por unha banda, o seu potencial transformador. Estaríamos diante de mecanismos que teñen un

alcance moi limitado, e que teñen un alto grao de descoñecemento ou de falta de intervención na realidade: o exemplo disto témolo coa problemática dos desafuzamentos, xa que se dan moitos máis casos deste estilo que os que son denunciados por estas plataformas. Pese a todos os esforzos, existen determinados dramas que aínda son vividos en silencio: fronte a esa dinámica, as accións dos movementos sociais teñen sempre, nestes casos, un compoñente de apoderamento social moi importante, que fai que nunca poidan ser equiparados a iniciativas caritativas, que son a outra parte da ausencia dun Estado do Benestar forte e que teñen outro tipo de problemas como poden ser as redes clientelares. Esa dinámica de apoderamento social é profundamente interesante, pero se partimos da necesidade de transformación das condicións de vida, estamos diante dunha aposta que conta con graves limitacións, xa que non consegue chegar a toda a poboación.

Nese sentido vimos nos primeiros capítulos que a política económica e a precariedade parten de determinadas formulacións legais e normativas -falamos do que se ven en denominar neoliberalismo- que presenta medidas que parten duns postulados que distan moito de ser neutros. As limitacións salariais, a quebra dos sistemas de protección social ou a limitación da protección laboral non son elementos que se dean en todo o noso contorno. Mesmamente se imos vamos aos países nórdicos, veremos unhas políticas estatistas e de protección social moi parecidas ás que se deron despois da II Guerra Mundial por uns consensos que parecían englobar daquela as dúas principais formulacións, e que tiñan como referente a socialdemocracia e ao que se veu en chamar democracia cristiá, unha corrente de pensamento que pronto deu paso ás formulacións neoconservadoras. Ese é o deseño fundamental que ten que ver coa Unión Europea actual, aínda que o feito de estarmos na periferia do sistema implica importantes diferenzas con relación a outras zonas. Resulta curioso que sexa dende o desmantelamento do sistema público de protección social que se realice dende o propio Estado para servir intereses situados fóra das institucións, cando non se crea directamente un modelo de negocio absolutamente dependente das institucións públicas, poñendo así o interese xeral de todas e todos ao servizo dunha minoría. Estes elementos de sobra coñecidos, como son as chamadas portas xiratorias -vinculadas mesmo a importantes tramas de corrupción-, teñen como consecuencia o alleamento dos recursos asignados para o ben común.

Semella pois que esas novas necesidades que reivindica o que vimos en chamar precariado non van poder ser resoltas en exclusiva pola acción dos movementos sociais. Levamos moitos anos de parálise da sociedade civil, na que non se investiron esforzos en dotala de institucións e de iniciativas propias, o que fai que a mingua da intervención estatal sexa aínda máis acuciante que noutros escenarios. Nun estado de dereito, determinados elementos non deberían depender das dinámicas comunitarias, pero por outra banda tampouco parece que as políticas de protección social vaian mudar nos próximos anos. Iso fará que moitas persoas en situacións de exclusión social teñan que buscar espazos de cooperación cos seus iguais, co que se xera así unha unha nova institucionalidade. As nosas sociedades están con-

dicionadas moito polo consumismo, no que se xeran dinámicas mecanicistas nas que non se prima a orixinalidade, e onde se establecen comportamentos pasivos que forman parte xa dos elementos que definen a estes tempos. Ao falar de economía feminista facemos unha crítica a todos os elementos que teñen que ver coa vida cotiá e que perpetúan determinados roles de dominación pero tamén de aceptación dun modelo de sociedade que xera innumerables inxustizas.

Por unha banda vemos como os movementos sociais non son quen de artellar unha alternativa integral a este estado de cousas: poden accionar mecanismos concretos e incluso xerar dinámicas de apoderamento social moi importantes, pero carecen da capacidade de universalizar esas medidas. Tampouco nada parece indicar que nestes momentos as súas demandas sexan introducidas dunha ou doutra maneira nas axendas dos diferentes gobernos. Queda feito un traballo de difusión e de protesta moi importante, e mesmo a mellora das condicións dalgúns casos concretos. Unha transformación en profundidade desta sociedade dependerá polo tanto de artellar unha resposta para o mantemento dos dereitos adquiridos. A aplicación de recortes sociais e a mingua de dereitos xera na sociedade galega unha desprotección moi forte, polo que a defensa do fortalecemento da protección social debe ser un elemento relevante. De feito parece que aínda que non se explicita así, a defensa da renda básica universal supón a aceptación desas regras de xogo en tanto que a súa aplicación suporía ese engorde do estado do benestar, ou si se prefire unha ampliación de dereitos para o conxunto da cidadanía. Non tería demasiado sentido -como ás veces se fai- contrapoñer o sistema de protección pública con outro tipo de iniciativas sociais. O feito de que fomos perdendo prestacións que viñan dos nosos dereitos sociais debe facernos calibrar até que punto debemos facer unha delegación dos nosos dereitos en entidades públicas ou privadas ou debemos fornecer -con independencia de que esas instancias existan, e das relacións que manteñamos con eles- un espazo de autonomía para a sociedade civil que sexa quen de atender os problemas das diferentes comunidades e que ao mesmo tempo faga un traballo propositivo de cara á instancia política para dotala dun maior calado social. En todas as sociedades nas que se avanzou en dereitos sociais, as conquistas viñeron dadas por persoas que moitas veces incluso incumpriron lexislacións e se saltaron normas para conquistar dereitos civís ou sociais. Nese sentido o reforzamento da propia comunidade pode ser unha garantía de benestar.

5. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Anderson, P. ([2009], 2012) *El Nuevo Viejo Mundo*. Madrid: Akal.
- Bauman, Z. (2013) *La cultura en el mundo de la modernidad líquida*. México: Fondo de Cultura Económica.

- Frank, T. (2008) *¿Qué pasa con Kansas? Cómo los ultraconservadores conquistaron el corazón de los Estados Unidos*. Madrid: Acuarela & Antonio Machado.
- Jones, O. (2011) *Chavs. La demonización de la clase obrera*. Madrid: Capitán Swing.
- Hernández, E. (2014) *El fin de la clase media*. Madrid: Clave intelectual
- Lapavitsas, C. (2013) *Crisis de la eurozona*. Madrid: Capitán Swing.
- Lipovetsky, G. (2007) *La felicidad paradógica. Ensayo sobre la sociedad del hiperconsumo*. Barcelona: Anagrama.
- ODS-Coia (2014) *Guia axudas sociais. Información ao servizo das persoas!*. Vigo: Oficina de Dereitos Sociais - Coia.
- López Penedo, X. (2014) *Alternativas ao Estado de Benestar: análise das respostas xurdidas nos movementos sociais en Santiago de Compostela*. Inédito
- Pazos Morán, M. (2013) *Desiguales por ley. Las políticas contra la igualdad de género*. Madrid: Los libros de la Catarata.
- Pérez Orozco, A. (2014) *Subversión feminista de la economía*. Madrid: Traficantes de Sueños
- Pérez Dávila, X. (2013) *A batalla das pensións (1981-2013)*. Santiago de Compostela: Estaleiro Editora.
- Piketi, T. (2014) *O capital no século XXI*. Lisboa: Temas e debates.
- Pisarello, G. (2014) *Procesos constituyentes. Caminos para la ruptura democrática*. Madrid: Editorial Trotta.
- Raventós, D. (2012) *¿Qué es la Renta Básica? Preguntas (y respuestas) más frecuentes*. Barcelona: El Viejo Topo
- Rodríguez, E. (2014) *Hipótesis Democracia. Quince tesis para la revolución anunciada*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Rodríguez, E. e López I. (2010) *Fin de ciclo*. Madrid: Traficantes de Sueños
- Sánchez-Cuenca, I. (2014) *La impotencia democrática. Sobre la crisis política en España*. Madrid: Los libros de la Catarata.
- Standing, G. (2011) *El precariado. Una nueva clase social*. Barcelona: Pasado & Presente.
- Standing, G. (2014) *Precariado: una carta de derechos*. Madrid: Capital Swing.

- Vence, X. (2005) *O fracaso neoliberal na Galiza*. Vigo: A nosa Terra
- Vence, X. (2011) *Crise e radicalización neoliberal. As alternativas silenciadas*. Ames: Laiovento.
- Vence, X. (2013) *Crise e fracaso da Unión Europea neoliberal. Unha alternativa soberanista e democrática*. Compostela: Fundación Galiza Sempre.